

KIRIM'DAKİ HAZAR-BOLGAR ANITLARINI İNCELEMENİN BAZI SONUÇLARI*

İ. A. BARANOV

Daha evvelden Hun birliğine dahil olan Onogur, Kutrigur ve onlara akraba diğer Türk kabileleri hakkındaki ilk zikir V. yy'ın ortalarına aittir ve Kabilelerin Büyük İkinci Göçü dönemindeki olaylarla bağlantılıdır (İordan Prokopiy, Agafiy, İoann Malala v.s.). Onlar Kuzey ve Doğu Azak boyundaki steplerde yaşıyorlar ve Kırım steplerini yalnızca kısa mevsimlik otlak olarak kullanıyorlardı.¹ Zaten işte burada, Azak boyunda VII. yy. başında Türk kabilelerinin birleşmesi sonucu tarihe bugün Büyük Bolgarya adı ile geçen Doğu Avrupa'nın güneyindeki ilk feodal devlet birliği ortaya çıkar. Bu konfederasyonun o dönemdeki güney-batı sınırlarını Türklerin Azak denizi kıyısında yaptıkları bahar dönemindeki göçü sırasında kullandıkları Kırım yarım adasının stepleri ve dağ etekleri oluşturmaktaydı. Türklerin kışın kaldıkları yerler Aşağı Don, Kuzey Donets, Aşağı Kuban ile Kuma, Kuzey Kafkasya ve Azak'ın Tamatarha ve Fanogorya civarındaki doğu kıyıları idi. Fanogorya Türklerden başka Zihya'nın yerli halkını da içine alan yeni birliğin başkenti oldu. Bolgarların Alanlar, Sugollar ve Kuzey Kafkasya halkı ile ilişkiye girdiği bu bölgelerde Salt-Mayak kültürü oluşmaya başladı. Kırım yarım adası dışında ortaya çıkan bu medeniyet Tavrika'ya Azak boyundaki ilk Türklerin göçü sayesinde VII yüzyılın ortalarından itibaren ulaştı. Defin merasimlerine göre (başta Doğu yönelimli mezarlar ile aynı tipteki gömülü malzemeye göre) Kırım steplerindeki göçebe Türkler VII. yy'da Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan akraba olan büyük etnik topluluğun bir parçası idiler. Aynı mezarlar Tavrika'nın yanı sıra Güney Herson'daki steplerde, Dnepropetrovsk, Zaporojye, Kuzey ve Doğu Azak bölgesinde de yaygındı. Bu anıtların haritasının yapılması ilk Türk konfederasyonunun sınırlarını belirlemeye ve VII. yy'ın ortaları ve ikinci yarısındaki Kırım Türklerinin Onogurlar ile özdeşleştirmemize imkân veriyor. Doğu yönelimli mezarların yaygınlığı bakımından yola çıkarsak, Kubrat devrindeki Onogurya doğuda Stavropol sırtlarına (Giriy dağlarına),² güneyde Evlisya kıyılarına, güney-batıda Kırım Gotya dağları ile Herson bölgesindeki Bizans topraklarına, kuzey-batıda Aşağı Dnepr'in sol kıyısına kadar

* Bu bildiri "Некоторые итоги изучения хазаро-болгарских памятников в Крыму" başlıklı Rusça aslından Türkçeye Risbek Alimov tarafından çevrilmiştir.

¹ Baranov, 1984, s. 61-64.

² Ananiy Şarakatsi'ye göre / Gadlo, 1979, s. 11- 113.

büyük bir step topraklarını kapsardı. Dnepr'in sağ kıyısında benzer anıtlara rastlanmamıştır. Onogurya'nın kuzey sınırları net tespit edilememiştir. Orta Don ile Dnepr arasındaki stepler fazla araştırılmadığından bu bölgede yaşamış olan göçebelere etnik ve kültürel kimliğinden kesin olarak söz etmemize imkân yoktur.

Faydalı bir varsayım olarak V. F. Gening ile A. H. Halikov'un Orta Don ve Kuzey Donets'in Onogurlara akraba olan ve VII. yy'ın ortalarından itibaren Onogur konfederasyonuna dahil olan³ Kotrag veya Hun-Kutrigur kabileleri ile iskân edildiği fikrini kabul edebiliriz. Buna ek olarak biz onların topraklarını, onları Nastir-Penkov kültürü taşıyıcılarının yaşadığı bölgeler ile bağlayarak Orta Dnepr'a kadar genişlettik. Onogurya'nın dağılmasından sonra VII. yy'ın ortalarında Hazar kağanlığının darbesiyle bu birliğin Tavrika hariç, tüm toprakları, Bospor'dan batıya doğru yeni Hazar devleti bünyesine girdi. Hazarların VII. yy'ın ikinci yarısında Bospor'un dışına ilerlemesi Bizans'ın diplomatik girişimleri ve Bizans askerlerinin birlik üyeleri askerleri ile birlikte Gotya ve Herson'daki kalelerde bulunması faktörü ile durdurulmuştur.

Tavrika'daki Onogurların sonraki dönemlerdeki kaderi ve Hazar, Bizans İmparatorluğu ve Gotya'nın yerli halkı ile karşılıklı ilişkisi hakkında yalnızca dolaylı bilgilerle fikir yürütebiliriz ve bu konudaki bizim mütalâamız farazi karakter taşımaktadır.

VII. yy'ın ikinci yarısı- VIII. yy'ın ilk yarısına ait Salt-Mayak anıtlarının haritasının çizilmesi bu gruptaki Türklerin Tavrika'nın merkez kısmına toplu etnik-kültürel masif olarak yerleştiğini kanıtlamaktadır. Onlar Kırım yarım adasının, daha önceden oraya Bizanslaşmış ve VII. yy'da Hristiyanlığa geçmeye başlayan Alan kabilelerinin yerleştiği güney-batı kısmına da aynı yoğunlukla yerleştiler. Alan kabileleri Bolgar-Onogurlarla ilişki bölgesinde idiler, ancak onlardan doğuda Poçtovoye ve Skalistoye köyleri arasından geçen Alme nehrinden (güneydeki en uç nokta Bakla harabeleridir), kuzeyde İkinci Dağ silsilesinin kollarındaki Bakla, Çufut-Kale, Kız-Kermen, Süyren, Baydar ovası hatlarından geçen görünmeyen bir sınırla ayrılıyorlardı. Bu bölge en azından İrakliy'n hükümdarlığı döneminde Bizans'ın askerî ve siyasî kontrolü altındaydı.⁴ VII. yy'da güney İç Tavrika'da Salt köylerinin hiç bulunmayışı ve ilişki bölgesindeki Türklerin yerli halk tarafından etnik ve kültürel yönden asimile edilmesi Onogurlar ile Bizanslıların barış içindeki ilişkilerine tanıklık etmektedir. Bu fikre Hazar kağanlığının ortaya çıkmasından bir önceki döneme ait Onogur-Bizans ilişkilerinin karakteri de uygun düşüyor. Bu bağlamda 619 yılında Konstantinopolis'te Onogurların başta Orhan han olmak üzere en üst tabakasının Hristiyanlığa geçtiğini ve Bizans hamiliği altına girdiklerini ve yedi yıl sonra da kurulan ilişkilerin imparator İrakliy'in Onogur konfederasyonunun başına geçen yeni kağan Kubrat ile yaptığı savaş antlaşması ile sağlamlaştırıldığını hatırlamamız yeterli olacaktır. Kubrat imparatorun elinden Patrikiy unvanını alır, ki bu da onun Bizans'ı

³ V. F. Gening - A. H. Halikov , 1964, s.11.

⁴ Udaltsova, 1967, s. 360, 374, harita.

hami olarak kabul ettiği anlamını taşımaktadır. Bizans ile Onogurlar arasındaki böyle ilişkiler İrakliyy'in halefleri zamanında da korundu, ta ki siyasî arenaya Hazarlar çıkıncaya dek⁵ Böylece, Tavrika'ya Hazarların baskısı sonucu Bizans'ın federatları yerleşmiş oldu. VII. ilk yarısındaki Onogur-Bizans yakınlaşmasının ana nedeni olan Avar tehlikesi aynı yüzyılın ikinci yarısında da güncelliğini koruması bizim hipotezimizi haklı çıkarıyor. Avar tehlikesi ülkenin kuzey sınırlarında yeni korkunç düşmanın, Hazar kağanlığının ortaya çıkmasından sonra, aksine kuvvetlendi. Bununla birlikte Bizans'ın VII. yy'ın ikinci yarısında Tavrika'daki topraklarını koruması için askerî gücünün hiç yeterli olmadığını da göz önünde bulundurmamız şart. Birkaç veba salgını ile İrakliyy'in İran ve Arap hilafetine karşı sürekli savaşı Bizans'ın insanî rezervlerini o kadar azaltmış ki, asker yalnızca başkent, doğu ve güney sınırlarını korumak için yeterli idi. Orduda asker sayısı azalmıştı ve ordunun kendisi de desantralize olmuştu⁶ Bu durum Bizans'ı bir taraftan daha Türkütler zamanında zaptedilmiş ve Onogurlara miras olarak kalan ve daha sonra Hazarlara geçen Taman ve Bospor'daki eski Bizans topraklarından vazgeçmeye, diğer taraftan da barbar kabilelerini Avar ve Hazar yönündeki tehlikeli sınır bölgelerine yerleştirerek, böylece onları imparatorluğun kuzey sınırlarının korumaya celbetmeye mecbur olmuştur. Bu strateji Bizans'ın Balkanlardaki sınırlarında açık bir şekilde görüldü. Sınırlar göç eden kabilelere "Roma'ya müttefik haklar" veya İmparatorluğun "dostları" gibi statü verilmiştir. Bu durumda müttefikler federatlar, yani yarı tebaa olurlardı ve onlar antlaşma gereği Bizans hamiliği ve hafifletilmiş Bizans altınlarına karşılık (buna örnek olarak Pereşçepin hazinesindeki hafifletilmiş İrakliyy paraları) ülkenin sınırlarını korumaları gerekirdi.⁷ Bu bağlamda femaların Kırım'da daha geç bir dönemde ortaya çıkmalarının izahı pekâlâ mümkündür. Bilindiği gibi, Küçük Asya'daki fema düzeni ancak VII. yy'ın sonlarında tamamlanmıştır. Kuzey vilâyetlerinin askerî ve idarî sisteminin reorganizasyonu ise çok sonraları olmuştur. Balkanlardaki Trakya feması ancak VIII. 'ın sonlarında, Tavrika'daki Herson feması ise IX. yy'ın sonları-X. yy'ın başlarında tesis edilmiştir.⁸ Bu arada asıl bu bölgeler VII. yy'ın ikinci yarısında imparatorluğun en önemli zahire ambarı olma özelliğine sahip olurlar.⁹ Bizans'ın Mısır'ı, Yakın Doğu'yu ve Akdeniz'deki bazı büyük adaları kaybetmesinden sonra, Balkanlar ve Tavrika imparatorluk için stratejik önem kazandılar ve dolayısıyla çok büyük ilgi istemekteydiler. Büyük bir ihtimalle burada bulunan federatlardan dolayı belli bir süre burada fema düzenlenmesi şart değildi ve gecikti. Aynı durum Tavrika'da XIII. yy'ın ilk yarısında da oluşur ve gerçek bir gücün olmamasından Herson şehri kendisini "bir duvar ve muhafız gibi" ören Alan yerleşimleri ile çevrelemeye mecbur olmuştur.¹⁰

⁵ Ostrogorsky, 1959, s.15-16.

⁶ Teall, 1959, s. 110-111.

⁷ Dvornik, 1970, s.10-113; Ostrogorsky, 1959, s.15-17; Obolensky, 1963, s. 57-58.

⁸ Baranov, 1994.

⁹ Teall, 1959, s. 124-125.

¹⁰ Kulakovskiy, 1898, s. 17.

Şimdi de Hazarlar ile Bizans'ın Tavrika'daki karşılıklı ilişkisini ele alalım.

Yazılı kaynaklara göre Hazar kağanlığının Kırım'daki siyaseti iki devreye ayrılır. Hazar kağanlığının ortaya çıkması ile Hazarların Kuzey Kara Deniz boyunda başlıca güç olmak için diğer Türkler ile yaptıkları mücadeleye denk gelen ilk devreyi, Hazarlarla Bizans arasındaki askerî tarafsızlık dönemi olarak vasıflandırabiliriz. Birkaç yüzyıl Hazar kolu adını alacak şekilde boğazın her iki tarafındaki Azak boyunun büyük şehirleri olan Fanagorya, Tmutarakan ve Bospor'u ele geçiren Hazar kağanlığı uzun bir süre Tavrika'da herhangi bir aktif harekette bulunmadı. Bu dönemde kağanlığın düşüncesi büyük bir olasılıkla Hazar ticaret yollarının ve boğaz geçidi ile sınırlı idi, ki bununla ilgili daha evvel de belirttiğimiz gibi, Bospor'da yeni Hazar kalesi inşa ediliyordu ve sürekli bir muhafız kuvvet ihdas ediliyordu. Dönem dönem bu tarafsızlık ortak düşmanlar olan halifelik ile İran'a karşı kısa dönemlik bir ittifaka dönüşüyordu. Zaman zaman da, özellikle VII. yy'ın sonu-VIII. yy'ın başında ilişkiler o kadar gerginleşiyordu ki savaşın eşliğinden dönülüyordu. Bu ilişkiler özellikle II. Justinian döneminde 711-712 yıllarında, Hazarların imparatorluğun hanedanlık sorunlarına karışmasından dolayı çok gerginleşmiştir.¹¹ Ne var ki, Hazar-Bizans ilişkilerinin ilk döneminde bunun gibi durumlar istisna idi ve kısa süreli niteliğini taşmaktaydılar. VIII. yy'ın ilk çeyreğinin son on yılına kadar Hazarların Bizans Tavrika'sında düşmanca tavırlarının doğrudan kanıtı yoktur. Hatta Onogurya'yı dağıttıkları zaman, devlet tesisinin ilk aşamasındaki saldırgan politikalarına ters gelmesine rağmen, onlar Kırım'da Bizans himayesine sığınan Azak boyundan olan mültecileri de rahat bırakmışlardır. Aynı tutumu Bizans vak'anüvisleri bile belirtmektedirler. Bospor'da Hazar valisinin yanı sıra aynı zamanda kağanın fermanlarını yerine getiren ve kağanın emri ile II Justinian'a suikast girişimi plânlamakta olan Bizans Arhontu da yönetiyordu.¹² Burada çift iktidarlığın söz konusu olduğunu görüyoruz. Ancak, görünen o ki, kağanın iktidarı Bospor'un batısında geçerli değildi. Herson'daki Hazar valisi hakkındaki geleneksel görüş Feofan'ın¹³ çok şüpheli bildirisine dayanmaktadır ki buna Nikifor'un¹⁴ aynı tarzdaki bir haberi başka detayları biri birini tutmasına rağmen, tamamıyla zıt gelmektedir. 711-712 yıllarındaki Herson'daki olaylar hakkındaki bildiriye iki vak'anüvis ilk kaynak olarak bu güne dek ulaşmamış olan daha erken bir döneme ait haberi kullanmışlardır. Herson ve Gotya hakkında bahsederken her iki vak'anüvis şehrin kendi kendini idare eden kurulunun başkanı protopolit Zoil ve bir arhont hakkında yazarlar. Feofan'da arhont unvanının yanında TOP OPOP diye bir kelime geçer ve Feofan'ın "Vakainamelerini" araştıranlar tarafından S. P. Şestakov'un göstermesiyle bir Türk ünvanı olarak kabul ediliyordu ve "Tudun-Hazar valisi" anlamında

¹¹ Çıçurov, 1980, s. 63-67.

¹² Çıçurov, 1980, s. 163.

¹³ Çıçurov, 1980, s. 64.

¹⁴ Çıçurov, 1980, s. 165.

çeviriliyordu.¹⁵ “Breviariy” Nikifor’un bu şahıs hakkındaki bildirisi hiç de dikkate alınmamıştır ve Herson’daki VIII. yy’ın başındaki Hazar hükümdarlığı hakkındaki sonraki mütalâalar tek kaynağa dayanılarak yürütülüyordu.¹⁶ Bu arada Nikifor’un metninin Feofan’daki ile aynı yerinde Bizans unvanı arhont’un yanında TOP OPOP kelimesi geçmektedir ve E. A. Lipşits ile İ. S. Çıçurov bunu “Tondun” ve bir ad olarak tercüme ediyorlar.¹⁷ Kaynağın asıl metninden yola çıkarak, İ. A. Çıçurov haklı olarak Herson’daki her iki resmî şahsın, Tondun ile Zoil’in Bizanslı saymaktadır.¹⁸ Nikifor Tondun kelimesini özel isim olarak kullanarak, ileride de aynı anlamda kullanıyor ve bu durum kelimenin yanlış anlamda kullanmasını imkân vermiyor. “... ve onlara Tondun ile Zoil’i tekrar iktidara getirmek için teslim etti”.¹⁹ “Duvarların dışında kalan Stratiotları ve Tondun ile Zoil’i oraya yaklaşan Hazarlara teslim ettiler ve kağana gönderdiler”.²⁰ Nikifor Tondun hakkında bahsederken, onun Hazarlardan olduğunu veya kağana tâbi olduğunu ima bile etmiyor. Aynı zamanda Bospor’daki Hazar Arhont’undan bahsederken onun Bizanslı olmadığını altını çiziyor: “Justinian döneminde yaşayan Kağan aynı kabilede olan Arhont’a, kendisinden Justinian’ı öldürmek için bir emir gelene kadar beklemesini emrediyor”.²¹ Böylece 711-712 yıllarındaki Herson olaylarını yazan bu iki vak’anüvisten birinin ortak ilk kaynaktan iktibas sırasında yaptığı hata yüzünden metninin anlam değiştirdiği ortaya çıkmaktadır. Bize göre Nikifor’un bilgileri gerçeğe daha yakın.

Birinciden, Feofan’ın “Vakainamesinin” metni araştırmacıları ve onu ilk çeviren de Boor’a göre, Papanın kütüphanecisi Anastasiy tarafından eski Yunancadan Lâtinceye çevirilirken çok büyük hasar görmüştür, üstelik K. F. Uspenskiy’e göre Anastasiy’in Yunancası zaten çok kötü idi.²² Bunun yanı sıra, “Vakainamenin” Yunanca metinleri Orta asırlarda yaşayan kitap kopyacılarıyla sholiastların müdahalesine maruz kalmıştır.²³ Bunun zıddı olarak, Nikifor’un Vatikan’daki listesi daha orijinal ve araştırmacılara göre detaylardaki doğruluğu bakımından nadiren bulunan eserlerdendir.²⁴

İkinciden, “Tudun” kelimesi G. Moravcsik’in gösterdiği gibi terim olarak Avrasya’daki hiçbir milletin unvanlarında yoktur ve ne Bizans, ne de Türk dilli yazılı kaynaklarda rastlıyoruz.²⁵ Aynı Feofan Fanagorya’daki Hazar valisi hakkında unvan

¹⁵ Şestakov, 1908, s. 31-35.

¹⁶ Aybabin, 1991, s. 46.

¹⁷ Çıçurov, 1980, s. 165; Lipşits, 1950, s. 368.

¹⁸ Çıçurov, 1980, s.165.

¹⁹ Çıçurov, 1980, s.165.

²⁰ Çıçurov, 1980, s.165.

²¹ Çıçurov, 1980, s. 163.

²² Uspenskiy, 1950, s. 397.

²³ Uspenskiy, 1950, s. 397.

²⁴ Uspenskiy, 1950, s.105.

²⁵ Moravcsik, 1958, s. 361.

kullanıyor, Nikifor ise aynı şahıs için anlamı bakımından daha yakın olan Arhont unvanını kullanıyor.²⁶ IX.-X. yy'daki Arap kaynakları vali seviyesindeki resmî şahıslar için "Tarhan" (soylu) unvanını kullanıyordu (el-Biruni, el-Harezmi, el-Yakubi, Tabari), İbn Hordadbeh ise "Tarhanı" "Hazarların hükümdarı" olarak yazar.²⁷ Aynı şahıs Türklerde tarhan unvanlı şahıs kağandan sonra gelen şahıstır, ondan sonra da daha küçük olan Nizak, Hurtakin, Tamrun, Guzak, Suhrab ve Furak gelir.²⁸

Üçüncüden, Tondun kelimesi nadiren de olsa Orta Asya Türklerinde bir şahıs adı olarak geçer. Bir örnek, 1403-1406 yıllarında Timur'un sarayında olan Ryui Gomsales de Klaviho tarafından zikredilmesidir.²⁹ Böylece, 711-712 yıllarında Herson'da Bizanslıların bir askerî bölüğünde, büyük bir ihtimalle şehir muhafız kuvvetlerinde Arhont vazifesinde Tondun adlı bir Türk'ün hizmet ettiğini tahmin edebiliriz. Bu sıkça rastlanan bir olaydı. Bizans ordusuna Ruslar, Hazarlar, Bolgarlar, Ermeniler, Alanlar v.s. alınıyordu. Bu bağlamda aslen Türk olan Bospor'un bir Bizans yöneticisi Georgiy Tsula'nın isyanının bastırılmasından bahseden Georgiy Kedrin'in vakainamesini anımsamamız yeterlidir. Bizce Georgiy Tsula'nın boyunun temsilcileri bizim tahminimize göre Bakla harabeleri yanındaki manastırın yer altındaki aile mezarlığında gömülüdür ve molivdovullardan bildiğimiz Herson'un imparatorluk spafariyi Tsula da büyük bir ihtimalle aynı soydan gelmektedir.³⁰

Bize göre bu, Feofan'ın Vakainame'sindeki VII. yy'ın sonları-VIII. yy'ın başlarında Herson'daki Hazar hükümdarlığının oluşması hakkındaki tartışmalı noktadan vazgeçmemize yetiyor. Aksine, her iki vak'anüvis Tavrika'daki Hazar politikası hakkındaki değerlendirmesinde aynı fikre varıyorlar. Onlar Hazarların Gotya'nın sahiplerinin müttefiki idiler ve Herson'daki Bizans yönetimi ile de aynı ilişkilere sahiptiler ve onlar yalnızca sonuncuların isteği üzerine yardıma geliyordu. II Justinian 711-712 yıllarında Tavrika'ya tenkil müfrezesi gönderdiğinde "o bölgenin Arhontları bundan haberdar olarak, kendi güçleri ile korunmaya çalıştılar ve kalan halkı korumak için asker göndermeleri için Hazarlara elçi gönderdiler".³¹ Herson'a karşı gönderilen ikinci birliğe karşı "Hazarlar aniden saldırdılar ve şehir kurtarıldı".³²

VIII. yy'daki Tavrika'daki Hazarlar hakkındaki bilgiler bununla da kalmıyor. Her iki vakainamede Hazarlarla Tavrika şehirleri arasındaki dostluk ilişkileri hakkında söz edildiğini tekrar belirtmek isterim. Arkeolojik verilere göre durum en azından VIII. yy'ın ortalarına kadar muhafaza edildi. Tavrika temelindeki Hazar-

²⁶ Çiçurov, 1980, s. 39, 163.

²⁷ İbn Hordadbeh, 1986, s. 130,197.

²⁸ İbn Hordadbeh, 1986, s. 69,20.

²⁹ Ryui Gomsales de Klaviho, 1881, s. 154.

³⁰ Jacobson, 1950, s. 15; Sokolova, 1983, s. 159, No.42.

³¹ Çiçurov, 1980, s. 368.

³² Çiçurov, 1980, s. 369.

Bizans ilişkilerindeki dönüm noktası ne zaman ve niçin oluştuğu hakkında bahsetmek oldukça zor. Bunun sonucu olarak merkezî Sugdey olan Doğu Kırım'ın ve Gotya'nın klisurları, başlıca kaleleri ile birlikte Hazarlar tarafından ilhak edilmiştir. Büyük bir ihtimalle bu olaylar Bulan bek'in otuzlu yıllarda Yahudiliği kabulünü takip etmiştir. Hazarların Tavrika'da din değiştirmesi ve Yahudi Hazar topluluklarının yukarıda gösterildiği gibi Tavrika'nın en önemli siyasî ve dinî merkezlerine olan baskısının dinî değil, siyasî yönü vardır. Bu olaylar tüm Tavrika'nın Herson hariç, fiili olarak Hazar kağanlığına dahil olmasının ve Herson'un Bizans'tan tamamiyle koptuğunun alâmeti idi. Gotlu Johann'ın 787 yılında yaptığı yeniden tesis edilme çabası açık Hazar karşıtı nitelikteydi ve Gotya'nın devlet ile dinî iktidarının onun Hazarlar tarafından ilhak edilmesine bir tepki idi.³³ Gotya'nın ele geçirilişi ve Bulan'ın din değiştirmesi kronolojik olarak Tavrika topraklarında ikinci göç dalgasındaki Saltlıların ortaya çıkmasıyla uyuyor. Bu da bize onların Hazar siyasetinde ve kağanlık ile imparatorluk arasındaki ilişkilerde sıradan bir rol oynamadıklarını düşünmemize neden veriyor. Bizim teklif ettiğimiz döneme bölme fikrine göre Saltlıların ikinci grubu Tavrika'ya VIII. yy'ın ikinci çeyreğinde geldiler. Onların bu bölgedeki ilerlemesine Bizans kaleleri ile kolonilerinin, bununla birlikte birinci dönemdeki Onogur köylerinin yok edilmesi eşlik ediyordu. Harabelerde bu döneme ait yangın tahriplerin izine rastlanıyor. Askerî harekâtlar sonucunda merkez ve güneydoğu Tavrika'nın ovalarındaki yerleşim birimlerinin sayısı hayli azalmıştır. Onlardan yalnızca birkaçı tekrar yapılandı, geri kalanı ise yok oldu. Bu bölgelerin halkı göçebelerin ulaşması zor olan ve yerleşik hayat için fazla uygun olmayan Merkez silsiledeki dağların inlerine ve yaylalarına gitmeye mecbur olmuşlardır. Bu dönemde yerli halk ile ilk dönemdeki Saltlılar tarafından Karabi, Bazman, Boyka, Yalta yaylası v.s. bölgeleri kullanılmaya başlandı. Ay-Petra yaylasının kuzey kollarındaki Danılça-Koba ininde yapılan kazı çalışmaları sonucu sıradan Bizans malzemelerinin yanı sıra üzerinde Fanagorya'daki Yahudi Hazarların mezarlarında bulunan damgaların aynısı olan Türk geleneğine göre net bir şekilde iki kısımlı damga bulunan kireç taşıdan yapılmış Hristiyan mezarlığı da bulunmuştur. Bir taşra Bizans anıtında böyle bir materyalin bulunması, Hazarların Tavrika'yı ele geçirmesi bir taraftan Onogur masifinin kesin bir şekilde azalmasını, diğer taraftan da hezimete maruz kalan ilk dalgadaki Saltlıların taşra Bizans ortamına entegre olmasını hızlandırmıştır.

Yukarıda gösterildiği gibi, ikinci göç dalgasındaki Saltlılar etnik olarak Volga boyu ve Ural'daki Türklerle Ugorlara yakındı. Onların arasında Volga Bulgarya'sı üstün durumda idi. Bu halk, söylediğimiz gibi Nikifor Grigora'nın bildirdiklerine göre Avrasya Türklerinin VIII. yy'ın ilk yarısındaki göçüne katılmıştır. Onların Hazar kağanlığı topraklarında, kağanlığın en kuvvetli döneminde ortaya çıkması gelen yabancıların Hazarlara müttefik olduklarını düşünmemize ve onların Tavrika'daki durumunu, orada Hazarların yürüttüğü siyasete bağlı olarak ele almamıza imkân veriyor.

³³ Baranov, 1974, s. 157.

İkinci göç dalgasındaki Saltlılar Herson civarında, Baydar ovasında, Tavrika'nın güney-batı ve kuzey-batı kıyılarında, Kerç yarım adasında ve Sugdey'e yakın mıntikalara yerleştiler. Sogdey bunların başlıca siyasî merkezi oldu ve askerî hareketler esnasında Hazar tümeninin kurulduğu yerdî. Böylece, VII. yy'ın ortalarında-VIII. yy'ın ilk yarısında, yerli halk ile Yunan-Bizans ahalisinin yaşadığı bölgenin dışında yaşayan ve böylece onlar için bir kalkan vazifesi gören Onogurların aksine yeni grubun Saltlıları bu toprakların içine ve kısmen kendilerinin yakıp yıktıkları Onogur ve Bizans kale ve kolonilerine yerleştiler. Bu Türkler ile Hazar idaresinin Hazar saltanatının sonuna kadar ikili nitelik taşımaktaydı. Bir taraftan onlar Hazar kağanlığı içerisinde nispeten bağımsızdılar ve hatta Hazarlara karşı savaşılabildiler,³⁴ diğer taraftan onlar kağanlığın tebaası idiler, vergi öderlerdi ve iktidardaki beklerin kendi bölgelerindeki başlıca hücum kuvveti ve dayanağı idi. Hazarlar onlara Bizans ve Gotya'nın Hristiyan ahalisi ile olan çatışmalarında yardıma geliyorlardı. Hazar-Bolgar ilişkilerindeki düalizm onların kültüründe ve ideolojisinde daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Eğer protobolgarlar çoğunlukla köylü ve Tavrika ve Taman'da aşırı Bizanslaşmaya ve taşra Bizans kültürüne entegre olmaya maruz kalan Salt-Mayak kültürünün taşıyıcıları ise, Hazarlar Sudak, Aluşta, Mangup, Çufut-Kale'deki kazılarda bulunan materyallerden ve Hazarların kutsal kitaplarındaki boşluklara daha sonra yazılmış olan yazılara göre, daha çok şehirlerde oturuyorlardı. Onlar genetik olarak Saltlı ve Bizans kültürleri ile bağlantılı olmayan daha yüksek bir kültürün taşıyıcıları idiler ve Bizans kültürü ile Tavrika'da paralel olarak yaşıyordu. IX.-X. yy'dan kalma Hazar tapınaklarındaki seramiklerin içeriğinin gösterdiği gibi onların kökleri V. yy. Batı Hun birliğinin dağılmasından sonra tüm Türk dünyasından ayrı olarak gelişen ve Orta Çağın ilk dönemlerindeki kuzey-doğu Transkafkasya'daki şehir kültürlerine gidiyor. Bunun yanı sıra, Saltlılar Bizanslaşma süreci içinde yalnızca Bizans kültürünün unsurlarını değil, ayrıca Tepsen ve Kordon-Oba'da görüldüğü gibi, aynı kolonide birlikte yaşamayı sağlayan ateşperest Türklere karşı hoşgörü yaklaşımı Hristiyan ideolojisini de rahatça kabul ediyorlardı. İdeoloji Bolgarlar ile yarım adanın diğer ahalisi ile olan bütünleşme sürecini hızlandırıyor ve Bolgarların üretim ekonomisi onların ekonomik hayatta lâyük olduğu yeri almasını sağladı. Aynı zamanda etnik Hazarlar kağanlıkta yüksek mertebeli izole toplum olduğu için, Yahudiliğin Karait mezhebini kabulünden sonra birçok sınırlandırması ve katı kuralları olan dinî topluluk şeklinde daha da izole oldular.

Bu topluluğun ekonomisinin temeli, Çufut-Kale ve Mangup'taki Karaim mezarlıklarındaki yazıtların içeriğine göre, atlı orduya silâh, eyer ve dizgin türü şeyler yapmaktan ibaretti. Ekonomisinin üretime dönük olmaması Hazarların Tavrika'nın ekonomisine dahil olmasını zorlaştırıyordu ve onların izole olmasını artırdı. Bunların tümü sonuç itibariyle Kırım Hazarya'sındaki Türklerin parçalanmasına ve Hazarların fethettiği Kırım'daki Hazar devletini zayıflatan ve Bizans'ı destekleyen Hazar karşıtı eğilimin artmasını sağlayan iç savaşta taraf

³⁴ Konstantin Bagryanorodny, 12. bölüm.

tutmasında başlıca rol oynamıştır. Hazar hükümdarlığından kurtulmayı, 804 yılında güney Tavrika halkı denedi, ancak başarılı olamadı. Bu Hazar karşıtı Gotya'daki ikinci isyan hakkındaki bilgiler Hazarların "beş kitabının" kenar boşluklarında vardır ki notlardan birinde Tetraksitlerin yaptığı baskında Hazarların müttefiklerinin kurtulmasından dolayı Tanrı'ya şükranlarını belirten ifadeler geçiyor.³⁵ Bu hezimetin sonucu Gotya için bir facia idi, çünkü onlar sadece başkent Doros'u kaybetmekle kalmayıp, dinî özgürlüğünü de kaybettiler ve bir yüzyıldan fazla Hazar kağanlığına dahil oldu. 806-815 yıllarında düzenlenen Hristiyan piskoposluk dairesinin listesinde sadece 787 yılındaki isyandan sonra tesis edilen Gotya metropolitliği değil, bununla birlikte ona bağlı Sugday, Fulla, Tamatarha piskoposlukları da yoktu.³⁶ Bu dönemde başpiskoposluklar yalnızca ahalisinin çoğunluğu Hristiyan olan Bospor ve Herson şehirlerinde kaldı, üstelik bunlar Zihya, Fanagorya ve Nikopsis'le birlikte Zihya'daki piskoposluk dairesine bağlı idiler.³⁷

Bospor'daki kale içinde kendi askerî birliği ile Hazar valisi oturuyordu ve Herson IX. yy'ın tümünde Hazarlara haraç veriyorlardı.

Konstantin Bagryanorodny'ya göre: Bospor'un sahipleri (Hazarlar) Herson'a ve diğer Klimat'lara da sahiptiler.³⁸

Gotya'nın tamamıyla tâbi olmasına rağmen, oradaki durum büyük bir ihtimalle sakin değildi. 820 yılında Hazarlar orada düzeni tekrar sağlıyorlar ve Johann Psihiat'ın "Jitie'sinde" görüldüğü gibi Herson'u tehdit ediyordu.³⁹ Ancak iki sene sonra hazar birlikleri Kırım yarım adasındaki Hristiyan kolonilerini talan ettiler ve orada Mamgup kalesini kurarak buraya Amatarha'daki Yahudi Hazar topluluğu üyelerini yerleştirdiler. Bu dönemden itibaren kaynaklarda Doros Aduna hiç rastlanmıyor ve bu da Gotya'nın başkentinin Hazarlar tarafından yok edildiğini düşünmemize imkân veriyor. IX. yy'da Tavrika'nın topraklarının tümünde Hazar kaleleri ve salt kolonileri ortaya çıkmaya başlıyor ki bunların en büyükleri Sugdey, Kırk-Or, (Çufut-Kale) Süyren, Kız-Karmen ve Baksan'dır. İşte bu dönem, çeşitli yazılı kaynaklardan görüldüğü gibi yarım ada Hazarya diye anılıyordu.⁴⁰

IX.-X. yy'ın başında Herson itibarî olarak Bizans'a bağlı idi, ancak onun durumu hiç de iç açıcı değildi. IX. yy'da -60 yılların sonu,70 yılların başında-Anastasiy Bibliotekar "Herson ahalisi şehrin değil, sanki bir hapisane halkı idi, çünkü şehirden ayrılamıyorlardı" diye yazar.⁴¹ Bu bilgi arkeolojik materyaller ile de kanıtlanıyor. VIII. yy'ın ikinci yarısında Salt-Mayak kolonileri Herson'a yakın bir bölge olan Gerakley yarım adasında, Kilen-Balka'da, İnkerman'da ve Kuzey Tarafıta

³⁵ bk. s. 119.

³⁶ Darrouzes, 1981, s. 56-57.

³⁷ Darrouzes, 1981, s. 293-294, No.8.

³⁸ Konstantin Bagryanorodny, 1934, s. 45.

³⁹ Loparev, 1913, s. 12.

⁴⁰ Ahrweiler, 1976, s.68-70.

⁴¹ Yagiç, 1893, s. 6-10.

ortaya çıkmaya başladı. Bunların tümü Anastasiy'in "bu şehir Hazar topraklarına sınırdış idi" bilgisi ile , keza Konstantin Bagryanorodny'ın IX. yy'da Hazarların Herson üzerindeki kontrolü ve İstahri'nin "Herson'un X. yy'da Türklere haraç verdiği yazan haberi ile bağdaşiyor.⁴²

932 yılında I. Roman döneminde Bizans Tavrika'daki topraklarını geri almaya çalıştı. Tmutarakan'ı ele geçiren Rus knezi Helgu ile Hazarlar arasındaki savaştan yararlanarak, I. Roman Tavrika'daki Klimataları ele geçirdi.⁴³ Başarıyı geliştirerek Roman'ın askerleri Hazarya topraklarına girdiler, ancak Masudi'nin verdiği bilgilere göre Hazarya'ya komşu olan Alaniya'nın batısında yaşayan dört Türk kabilesinin birleşik güçleri tarafından Valendar kalesi duvarları önünde 933-934 yıllarında hezimete uğradılar.⁴⁴

Olayın verilen tasvirine göre, Bizans askerleri ile Türkler arasındaki muharebe Taman ve Bospor bölgesinde geçmiştir, (burada Türklerden kasıt Kırım Bolgarlarıdır). Cambridge'li Anonim'in verdiği bilgiye göre Yunanlıları yenen Hazarlar 935 yılında Kırım yarım adasına bir sefer yaptı ve Hazar kumandanı Peysah "Roman'ın şehirlerine karşı yürüdü ve erkeklerle kadınları öldürdü. Buradan da Şorşun'a (Herson) yöneldi ve onlara karşı savaş başlattı ve onlar (Yunanlılar) ülkeyi terk ettiler..."⁴⁵

Bu verilerin gün ışığında, Kagan Josef (yaklaşık 960 yılında) döneminde Tavrika'nın büyük bir kısmı Hazar kağanlığına dahil olduğuna dair bilgi de doğrulanmaktadır.

Kırım'daki Hazar hükümdarlığı X. yy'ın ikinci yarısında bitti ve Salt-Mayak kolonileri ile Hazar kalelerinin yok olmasına denk geldi. Bugün onların yok olmasıyla ilgili kesin bir açıklama yapamıyoruz. Genel olarak kabul görülen fikir ise, bunların Peçeneglerin istilâsı nedeniyle olduğudur. Ancak, 977 yılında Sugdey'de kopya edilen Hazarların "beşli kitabının" boşluklarına yazılan "Peçeneg yönetimindeki Hazarların bu şehri zaptetmeleri" ile ilgili 59 no'lu not,⁴⁶ Tavrika'daki Salt kolonilerinin yok olmasının tek nedeni onların düşmanı olan göçebeler olduğundan şüphe uyandırdı. Hazar-Bolgar koloni ve kalelerinin yok olması Zak ve Kuzey Karadeniz boyundaki hehemonya için mücadeleye dönüşen Rus-Hazar-Bizans ilişkilerinin gidişatı ve dinî parçalanma ile önceden tayin olmuştu. Bolgarlar Hazar devletinin Tavrika'daki kalesi idi, Rusların olduğu gibi, Bizans menfaatinin de karşısında idiler.

Hazarların çöküşüyle IX. yy'ın sonu-X. yy'ın başında yarım adada Konstantinopolis Patrikliği eski durumuna tekrar kavuşmaya başlamıştır. Sınır bölgelerinde devlet yapısını pekiştirme ile ilgili Bizans konseptine göre haç her zaman kılıçtan

⁴² Zahoder, 1967, s. 55.

⁴³ Mosin, 1931, s. 313.

⁴⁴ Brun, 1877, s. 18.

⁴⁵ Mosin, 1931, s. 313.

⁴⁶ Hvolson, 1866, s. 66-67.

önce gelirdi. Bizce, Kırım Hazarya'sının Hristiyanlaşması Filozof Konstantin'in 861 yılı olarak tarihlendirilen ve Tavrika sınırları içinde geçen Hazar misyonu ile direkt bağlantısı olduğu şüphesizdir. Konstantin'in misyonu hakkında bilgi veren Lâtin ve Pannonik efsaneleri Tavr'ın dağlık bölgesinde yaşayan barbar Fulla halkı ile Sugdların Hristiyanlığı kabulü hakkında bir ağızdan bahsetmektedirler.

Konstantin'in misyonundan sonra Tavrika'da Fullanın tekrar Hristiyanlaşan halkı ile yarım adadaki Hazarkarı da içine alan Hottsiiron piskoposluk dairesi oluşur.⁴⁷ Belirttiğimiz gibi, E. Ahrweiler Hottsiiron piskoposluk dairesini Nikolay Mistik'in Mektuplarında ve diğer Bizans yazarlarında da rastladığımız Hazariy'in başpiskoposluğu ile özdeşleştirmişti. İşte bu dönemde Salt-Mayak tapınaklarının inşası yapılmış ile Tensen, Sugdey ve Bakla'da Hristiyan mezarlıkları görünmeye başlamıştır.

Filozof Kostantin'in misyonunun sonucu olarak Kırım Türklerinin vaftiz edilmesinin yanı sıra, geleneksel Hristiyan bölgeleri olan Tavrika ve Tmutarakan'da kilisenin yeniden sahip olduğu duruma gelmesi olmuştur. Matrah piskoposluk dairesinin olduğuna dair ilk tanımlanmış delil 789 yılındaki Konstantinopolis konseyinin faaliyetlerinde vardır.⁴⁸ VI. Leo'nun Tavrika ve kuzey-doğu Karadeniz boyundaki piskoposluk daireleri listesinde Herson, Bospor, Sugdey, Fulla ve Sotiriupol piskoposlukları değil, başpiskoposluklarını görüyoruz.⁴⁹ Aynı başpiskoposluklar Konstantin Bagryanarodniy,⁵⁰ zamanındaki işaretleme sistemlerinde zikrediliyor.⁵¹

Tavrika'nın Hristiyanlaştırılması Bizans'ın üsttekileri Ortodoksluğa olduğu gibi, Türk Şamanizmine de hem yabancı, hem de düşman olan Yahudi dinine mensup olan Hazar kağanlığı ile olan mücadelesindeki diplomatik bir zaferi idi. Hazarların Kırım'daki müttefikleri içindeki dinî parçalanma ve Hristiyanlaşması ki bunlarda biz Salt-Mayak kültürünün taşıyıcılarını görüyoruz, daha iki asır sonra da Konstantinopolis'te Kırım Türklerinin Bizans nüfuzu altına girdiğini tartışması olarak kanıtlayan bir imparatorluk diplomasisinin başarısı olarak görülmektedir. Türkler Hristiyanlaştıktan sonra Tavrika'nın yerli Hristiyan ve Bizans şehirlerinin halkı ile daha sıkı ilişkiye giriyorlardı ve Grek-Küçük Asya nüfuzuna maruz kalarak aynı zamanda kendi soydaşlarından daha çok uzaklaşıyorlardı.

Hazar kağanlığı dinî ve diplomatik yenilgi sonrası Kırım'da sahip olduğu askerî ve siyasî durumunu da kaybetti. Tavrika'daki Hazar hükümdarlığının yıkılmasının başlangıcı Svyatoslav'ın 965 yılında yaptığı Doğu seferi olmuştur ki bunun sonucu olarak Hazar kağanlığı ve müttefiklerinin Volga boyu, Hazarya, Don ve Kuzey Kafkasya'daki esas güçleri yok olmuştu. Rusların Bospor'daki Hazar

⁴⁷ Ahrweiler, 1976, s. 59-60, 63-64.

⁴⁸ Moşin, 1932, s. 52.

⁴⁹ Moşin, 1932, s. 52.

⁵⁰ 913-959 yıllar.

⁵¹ Moşin, 1932, s. 53.

kolunun başlangıcında perçinleşmek ve boğazın her iki kıyısını kontrol altına almak (ki, bu da Kiev knezinin Kuzey Karadeniz ve Azak boyundaki artan nüfuzunu kanıtlamaktadır) için yapılan bir deneme bu seferin sonucu olmuştur.⁵² Leonis Diaconi kendi "Tarihinde" Kimmerya Bospor'u hakkında, buranın kendisi yaşadığı dönemde Rusların çok önceden burada üsleri olduğundan bahseder. O Svyatoslav'ın Greklerle yaptığı müzakerelerinden söz ederken, Yunanlıların Svyatoslav'ın kendi bölgesine, Kimmerya Bospor'una geri dönmesini istediklerinden bahseder. Johann Tsimishiy'a'nın Svyatoslav'a karşı yapacağı savaşa hazırlanmasından bahsederken, "donanmanın esas vazifesi Rusları bloke etmek ve vatanı olan Kimmerya Bospor'una gitmelerine izin vermemek" olduğuna değinir.⁵³

Svyatoslav'ın 965 yılında Hazarlara karşı aldığı zaferinden istifade ederek, Bizans güney-batı Tavrika'dan Hazar ordusunu kovarak, Gotya'yı ele geçirmiştir. Svyatoslav'ın 971 yılında Rus-Bizans savaşını kaybetmesinden sonra, Johann Tsimishiy Rusları güney Azak boyundan çıkartarak, Kırım yarım adasında ve Taman'da Bizans nüfuzunu tekrar tesis ederek, imparatorluk için yeni askerî ve siyasî durumdan kazançlı çıktı. Tsimishiy'in döneminde Oikonomides'in taktikonuna göre iki fema kuruluyor. Biri Bospor'da, diğeri de Evksin Pont'un askerî deniz femasıdır.⁵⁴ İkinci femanın merkezi ise, bize göre, Sugdey idi, ki burada bu femanın Stratig'inin bilinen tek kurşun mührü bulunmuştur ve buraya X. yy'ın sonlarında Herson'daki Bizans donanması ile tersanesi taşınır. Kaynaklarda bu dönemden sonra Kırım'daki Hazar toprakları hakkındaki zikirler son bulur. Türk-Bolgarlar hakkındaki bilgiler de kayboluyor. Türk-Bolgarlar X. yy'ın ortalarında Kırım'daki Salt-Mayak kolonilerinin tümünde yayılan yangınlar sonucu kısmen yok edildi, kalanları ise Tavrika'nın yerli taşra Bizans halkı ile asimile oldu. Onların kültürü de onlarla aynı akıbete uğradı ve özellikle seramik ve Bizans torevtiğini Salt tesiri ile zenginleştirerek taşra Bizans kültürü tarafından yutuldu.

⁵² Saharov, 1982, s. 99.

⁵³ Leonis Diaconi, 1828, s.103, 129.

⁵⁴ Oikonomides, 1972, s. 269-270.